

небом пролітають три пташини; темно-коричнева кольорова гама [2].

Висновки. Оцифровані роботи передбачається видрукувати подарунковим комплектом поштових листівок.

Джерела та література:

1. Костюк С. Замок – місту [Про виставку малювань Тернопільського замку у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї] // Вільне життя плюс. – 2019. – 23 серп. – (Справи музейні).

2. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

* Тут і далі збережено хронологію надходження, порядковість обліку та груповий «розподіл».

*Володимир ДОБРЯНСЬКИЙ,
археолог-краєзнавець,
Тернопільське відділення
Наукового Товариства ім. Шевченка,
м. Чортків*

ДО ПИТАННЯ ОБОРОННО-ФОРТИФІКАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЧОРТКОВА

Одним із мало вивчених питань і завдань, які стосуються досліджень у галузі вітчизняної історії та археології – це виявлення, вивчення та обстеження об'єктів оборонно-фортифікаційного призначення пізньосередньовічних й ранньомодерних міст та містечок Західного Поділля. На сьогоднішній час дана тематика залишається малодослідженою та слабо вивченою. Зокрема, це стосується міста Чорткова Тернопільської області, який належав до давніх міст та містечок Галичини.

Отже, Чортків розташований у південній частині Західного Поділля, на стику між геоприродною зоною Тернопільське плато на півночі та Дністровським каньйоном на півдні. Місто розляглося в глибокій улоговині широкого каньйону річки Серет. Його стрімкі та пологі схили складені із чортківського горизонту нижньодевонських сірих аргілітів кайнозойської ери, які перекриваються неогеновими пісковиками, пісками глинами й суглинками, над якими

розміщені четвертинні леси та чорноземи і сіро-опідзолені ґрунти періоду антропогенезу. На пологому схилі правого берега Серету сформовані похилі платоподібні виступи, на яких накопичені делювіальні відклади, а лівий берег – має більш стрімкі та спадисті береги. Рівнинна долина Серету накопичена відкладами алювію, який сформований із річкових відкладів, над яким залягають перехідні горизонти алювію-делювію та перекриваються делювієм. Раніше північно-західна околиця міста (зі сторони села Біла), була сильно заболочена. Поверхня рівнинної каньйоноподібної долини річки Серет насичена шаром гумусного чорнозему, який за хімічним складом не є лужним чи кислим. Околиці місцевостей, що оточують Чортків, мають чималі насадження лісів, деревостан яких становлять продуктивні дубово-грабові насадження.

Таким чином, сприятливі кліматичні умови, вигідне географічне розташування і великі поклади корисних копалин і запасів сировини, сприяли успішному економічному розвитку Чорткова – це ведення сільського господарства, розвитку ремесел, торгівлі. Звісно, що з періоду XVI по XVIII ст., економічне зростання міста було б неможливе, коли б не була створена надійна оборонно-фортифікаційної системи безпеки.

Власне, заселення сучасного Чорткова відбувалося із доби пізнього середньовіччя і ранньомодерного нового часу – тобто, це була каньйоноподібна долина річки Серет. Така топографія заселення, коли виникали нові поселення і населені пункти, була характерною ознакою тієї доби. Особливо вона стосується території південної частини Західного Поділля, яка за географічним розташуванням є рівнинним плато, але сильно почленована глибокими каньйоноподібними долинами річок Стрипи, Провалу, Джурина, Дупи, Черкаські, Нічлави, Хрумова, Збруча. На відміну від попередніх часів (коли поселення розміщувалися на верхніх схилах річок), то із доби пізнього середньовіччя, вони переносилися ближче річкових долин. Це зумовлювалося економічними процесами подальшої феодалізації цих теренів та приватизацією і приватною власністю усіх земель та угідь. Правда, питаннями про безпеку власних земель і місцевого населення в час воєнної небезпеки і

загрози, місцева шляхта мало переймалася – вона була просякнута хворобою сарматизму. Тому такі негативи як п'янство, манія розкоші, внутрішні чвари та зарозумілість шляхти, були її повсякденним заняттям.

Слід зазначити, що назва походження Чорткова має давньослов'янську етимологію: *čaga«*риска, лінія, «кордон» «борозна»*; *čarati «*проводити межу» «креслити, проводити неглибоку борозну», «борозна»*; *čersti «*проводити борозну, орати (<риту)*» [4, с. 22-24]; староукраїнської чрѣта - «*риса, «лінія», що походить із індоєвропейської *ker-t «різати»*» [3, с. 310]. Оскільки, згідно першої письмової згадки за 1522 рік Чортків носив таку назву, як село Чартковичі (Czartkowicze) - то зазначаємо, що ойконіми, які мають закінчення на -ичі, належать до найдавніших географічних назв в Україні. Вони виникли від особливостей географічного розташування, рельєфу, характеру суспільної праці, антропоніма [9, с. 73-86]. У нашому випадку назва населеного пункту походить від антропоніма Ча(о)ртковича.

Тобто, це був рід або піддані Чортковича, які поселилися у цій місцині. Зокрема, в пізньосередньовічних актах і документах неодноразово фігурує така особова назва, як *Чортковичь [2, с. 7; 11, с. 510; 13, с. 258]. Зокрема, письмова згадка про місто, що датована 1522 роком вказує на те, що тодішній населений пункт дарується польським королем Сигизмундом Юрію (Jerzy) Чартковському, на право на володіння селом Czartkowicze. В нашому випадку Юрій (Jerzy) отримує (або уже носив) прізвище Czartkowski від ойконіму Czartkowicze - тобто від населеного пункту, яке належало йому. Насамкінець, у процесі виникнення нової поселенської структури, коли із села (villa) виникло містечко (oppidum), новий ойконім отримав свою нову назву від антропоніма Чартковського, тому став називатися Czartkow, а з кінця XVII-початку XVIII століття Czortkow. Зазначаємо, що закінчення на -ів, свідчить про походження ойконіма від антропоніма. Стосовно заміни в першому складі голосної -а на -о не слід вважати, що це є *транслітерація* чи *редукція*, в результаті якої одна літера затемнюється, натомість висвітлюється інша. Той

факт, що в першому складі збереглася голосна «о», свідчить, що цей ойконім не зазнав полонізації, адже згідно правил польської граматики перший склад речення обов'язково б передавався через «а».

Так що етимологія назви Чортків жодного відношення до апелятива «чорт» чи від міста *Чартки* Серабського воєводства, *Чорного* чи якогось *Чорнобога*, жодного відношення не має. Така нісенітниця поширена в Інтернет-виданнях або серед місцевих краєзнавців, які зовсім не розбираються в питаннях ономастики й не переймаються ґрунтовними науковими дослідженнями в царині цієї науки. Такою ж нісенітницею є те, начебто поляки навмисне назвали Чортків від апелятиву «чорт», або за твердженням інших «фахівців», від апелятиву «очерет», яким колись заросла каньйоноподібна місцевість. В нашому випадку, перед нами наочно демонструється багатогранний складний процес поетапного формування назви міста, який зумовлений як економічними, політичними та соціальними чинниками того часу. Зокрема на території сучасного міста існувало два ойконіми: Старий Чортків (до 1939 року це була окрема гміна) та Новий Чортків [5, с. 382; 12, с. 330]. У топоніміці термін Старий вказує на давню поселенську структуру ойконіму, а Новий – на пізнішу. Наприклад, так виникли Старий та Новий Збараж, Старий та Новий Вишнівець, Старий та Новий Скалат і т. п. Аналогічна ситуація тут: Старий Чортків був розміщений на округлому вигині правого берега річки Серет, в південно-східному пряслі русла. Власне там знаходилася давніша поселенська структура ойконіму. Новий Чортків – це та частина північно-західного прясла правого берега Серету, у якому виникла пова поселенська структура із якої невелике село перетворилося у містечко.

Оскільки Юрій Чартковський отримав привілей за німецьким (тевтонським) правом, то головна його умова – це перетворення села Чартковіче на містечко (*oppidum*) із обов'язковою побудовою там замку. Правда, на сьогоднішній час місце розташування першого замку вже невідоме. Тільки дотично можна висловити припущення, що це був замок

земляно-дерев'яної конструкції, який повинен би бути розміщений десь у районі північно-західного прясла річки, правдоподібно – це район Нового Чорткова. На превеликий жаль, але за допомогою археологічних розкопок, нині локалізувати перший замок уже не можливо. На заваді – це урбаністичні процеси, при яких відбувалася суцільна забудова міста. Це стало причиною того, що ці умови вже не дозволяють проводити повномасштабні археологічні розкопки. Тому сумнівно, аби окремі невеличкі вільні ділянки в центральній частині міста, змогли б подати бажані результати поверхневого шурфування.

Правда, у науковій літературі поширене припущення про те, що задовго до 1522 року, у Чорткові знаходився замок. Це пов'язано із подіями кінця XV століття. Наприклад, видатний український сходознавець та мовознавець академік Агатангел Кримський повідомляє, що в роках 1497 та 1498 турецький султан Баєзід II Святий (1481-1512) наслав турецьке військо на піддану полякам Галичину, а саме – на її українську частину. Тоді Чортків, Львів, Перемишль та низка інших галицьких багатих міст сильно постраждали від турків [8, с. 110]. Таке посилення базується на повідомленні турецького хронографа Са' Деддіна, який у притаманній формі для красномовного східного письменства відобразив не надто реальні події того часу. Як західні, так і східні хроніки колоритно насичені казковими та фантастичними сюжетами, їм притаманні ознаки перебільшення подій та фактів, ніж були насправді.

Стосовно хроніки Са' Деддіна зазначаємо, що форми турецької граматики записували і відображали слов'янські особові та географічні назви до правил своєї фонетики. Аналогічно тут: у хроніці описується героїчне взяття міста «Таркова», яке мало оборонний замок. Ще на початку XIX століття польський історик-сходознавець Юліан Сеньковський (1800-1858) (також підписувався під псевдонімом Барон Бромбеус), вказав про дотичну можливість того, що «Тарков» може бути Чортковом [16, с. 77–78]. Остаточо всі ці сумніви повністю були спростовані в кінці XIX століття українським географом та картографом Степаном

Рудницьким (1877-1937) [10, с. 10], а майже через 40 років – одноставну думку підтвердив інший український історик, монах-василіанин Теофіл Коструба (1907-1943) [7, с. 150-153].

Необхідно зазначити, що в «Тарков» не міг бути Чортковом навіть тому, що початкова назва ойконіму була Чартковичі. Також наголошуємо, що тоді це було невелике село Тереховлянського повіту Руського воєводства, яке розмістилося на кордоні із Червоногородським повітом Подільського воєводства. Свою теперішню назву, Чортків (як містечко, а пізніше місто), отримав тільки після 1522 року.

В нашому випадку, географічну назву міста «Тарков» слід шукати в іншому місці чи регіоні. В жодному випадку, воно до Чорткова не має жодного відношення і дуже сумнівно, аби тут знаходився замок. Про взяття «Таркова» не має згадок в авторитетних тогочасних повідомленнях - зокрема, у польського хроніста, географа та картографа Бернарда Ваповського (1475-1535).

Рис. 1. Оборонні фортифікації Чорткова на карті Г. де Боплана

Про оборонно-фортифікаційну систему оборони міста Чорткова, яскраво свідчить карта французького інженера та картографа Г. де Боплана /рис. 1/. На карті зазначено, що на терені міста знаходиться два укріплення, які розміщені на протилежних берегах Серету. Так, перше укріплення /рис. 1, 1/ знаходиться на правому, а друге – на протилежному лівому березі Серету /рис. 1, 2/.

У переважній чисельності наукової, краєзнавчої і довідкової літератури зазначалося, що на правому березі Серету знаходився домініканський оборонний монастир, будівництво якого пов'язують із поширенням католицизму на теренах Галичини.

Наприклад, в 1604 році новий власник Чорткова, військовик та воєвода Подільський і Руський Станіслав Гольський (1553-1612) добився королівського привілею для міста на щорічні ярмарки на день святого Петра та святого Дмитра та щонедільні торги. У той же час він будує новий костел [14, s. 53]. В 1610 році Станіслав Гольський запросив у Чортків домініканців, яким надав на утримання село Шманьківці [15, s. 414]. Тобто, у той час на території Чорткова існувало два костели. Стосовно першого, парафіяльного, який закладений десь в кінці XVI ст. є дотична згадка за 1718 рік, в якій вказувалося, що у той час місце довкола нього було дуже занедбане [15, s. 88]. Другий костел, збудований завдяки сприянню Станіслава Гольського, розміщувався біля замку. Цікаві факти подає історик, фольклорист, архівіст та чернець-домініканин Садок Баронч (1814-1892). Дослідник вказує, що на початку XVIII ст. домініканський костел та монастир вже були оточені муром, до якого багато матеріалів було перевезено під час розбирання замочка в с. Шманьківцях, спорудженого в 1625 році [15, s. 415].

Рис. 2. Оборонні фортифікації Чорткова на карті фон Міга

Зазначені історичні факти дають нам змогу більш логічно обдумати цю ситуацію. По-перше, археологічні дослідження, які проводилися восени 2017 року на замовлення отців домініканців встановили та підтвердили факт того, що теперішній

домініканський костел був оточений оборонним муром. Частина цього муру обстежена в західній частині костелу. Він тягнеться паралельно із вулицею С. Бандери (колишня вул. А. Міцкевича).

У залишках цієї оборонної стіни частково збереглися чотири бійниці, які прорізані в мурі через кожних два метри. Підтвердженням цих фактів, служать карти першої топографічної зйомки Австро-Угорщини, яку проводили військові картографи під керівництвом підполковника австрійської армії фон Міга. Зокрема, на карті Чорткова чітко позначено, що територія нинішнього кляштору та костелу були обнесені квадратним кам'яним муром, а на кутах знаходилися круглі башти-ронделі. Правда, східна башта в 60-х роках XVIII століття уже була втрачена /рис 2, 1/. Тобто, на воєнно-топографічній карті фон Міга, на місці розташування кляштора із костелом, спочатку знаходився старий замок, будівництво якого міг здійснити та започаткувати або Станіслав Гольський чи його попередник.

Зазначаємо, що замок не обов'язково міг бути зведений на місці старого, дерев'яного. Зараз важлива інша деталь: споруда цього замку (хоча збудована у традиції бастионної системи), але на початку XVII ст. вона мала певні фортифікаційні недоліки. Перш за все – це округлі башти-ронделі, стіни яких із тогочасним розвитком артилерії не витримують гарматного вогню. Вони швидко руйнувалися та не забезпечували надійної оборони. Цілком правдоподібно, що під час воєнних дій, які велися в місті, була пошкоджена східна башта.

Слід зазначити, що за традицією тогочасного західноєвропейського містобудування, оборонні замки були не лише резиденціями власників міст та опорними стратегічними об'єктами, а й всередині них знаходилися головні культові споруди. Тобто, це були релігійні центри. По всій ймовірності, костел та домініканський монастир функціонував всередині замкової споруди пізніше, з початку XVIII століття. Адже в той час, у 20-30-х XVIII століття розпочалося будівництво барокового костелу і почалася добудова кляштору отців домініканців.

Оскільки другий замок не міг відповідати технічним показникам й умовам надійної обороноздатності, скоріш за все здійснилася побудова нового замку. Власне, це є той замок, що знаходиться на лівому березі р. Серет /рис. 1, 2; рис. 2, 2/. Він за

своїм плануванням є характерною спорудою бастіонного типу, який почав розвиватися і вдосконалюватися із XVII ст.

Новий замок, який розміщений на лівому березі річки Серет, збудовано у кращих крадіцях фортифікаційного мистецтва. Він мав на рогах пятикутні башти, у районі північно-східного та північно-західного прясел мав оборонні рови. Зі сторони річки Серет (південно-західне та південно-східне прясло) був оточений оборонними валами. Звісно, що під час постійних війн та воєнних сутичок мінявся архітектурний вигляд споруди, які заново зводилися [1, с. 152–163].

Відомості, стосовно оборонно-фортифікаційного призначення Чорткова подає Теофіл Коструба. Так у своїй статті: «Матеріали до історії м. Чорткова», що вийшли у 150-му томі Записок НТШ, історик подає такий документ, як «Право для м. Чорткова з дня 27 березня 1722 року». Він виданий старостою теребовельським і львівським, коронним референдаром, надвірним маршалком та власником міста Стефаном Потоцьким (1665 (?)-1730). Там вказувалося, що кожен міщанин для оборони міста та замку (також у передмісті Вигнанка, що за Серетом) повинен мати рушницю, порох і кулі. Жиди разом із міщанами, в час небезпечних часів, також повинні виходити на варту. Паркани або полісади, по давній традиції повинні бути коло міста. В Чорткові повинна бути християнська стіна на гостинцю бучацькому до брами – від неї, до другої башти ягільницької. Для кагану жидівського, у місті повинна бути стіна паркану, яка веде від брами мурованої кам'янецької до Серету. Також Стефан Потоцький підтвердив, що і в інших місцях, де знаходяться під'їзди до Чорткова, повинні бути поставлені полісади [6, с. 193].

Таким чином, на підставі зібраного матеріалу вдалося з'ясувати, що в місті Чорткові знаходилося три оборонних замки. Перший був земляно-дерев'яної конструкції, який згідно привілею польського короля Сигизмунда і за тевонським правом збудував власник міста Юрій Чартковський. Другий замок поставлений також у районі Нового Чорткова. Він входив та був складовою частиною оборонно-фортифікаційної системи міста. На жаль, ім'я власника Чорткова, який його збудував,

невідоме. Із першої половини XVIII ст. цей замок передано у власність домініканців – тут був збудований бароковий костел та добудовано кляштор. Третій замок, збудований на лівому березі Серету, який був спроектований за бастионною системою. На жаль, час його спорудження також невідомий. Цілком правдоподібно, що будівництво було започатковане Станіславом Гольським, а завершене іншим власником міста, Павлом Потоцьким (1612 або 1625–1675). Документ, що виданий власником Чорткова для городян міста, засвідчує, що воно було спроектоване за всіма правилами і традицією західноєвропейського містобудування, в якому головна увага була поставлена на його оборонно-фортифікаційному призначенні. Тобто – це було місто-фортеця. Як новий замок (той, що розміщений на лівому березі Серету), так і місто ще на початку XVIII століття мали оборонну функцію. Лише десь із середини XVIII ст. (коли розпочався період мирного затишшя), замок і місто Чортків уже втратили оборонне значення – були знесені полісади, а замок перетворений і перебудований на палац.

На жаль, інтенсивні урбанізаційні процеси, які впродовж століть економічно розвивали Чортків, дуже мало залишили оборонних фортифікаційних споруд. Тому необхідно детальніше вивчати архівні документи та джерела, аби дати остаточну і ствердну відповідь на маловідомі і невідомі факти розвитку оборонно-фортифікаційного розвитку Чорткова у добу пізнього середньовіччя і нового ранньомодерного часу. Але це – вже справа майбутнього.

Джерела та література:

1. Добрянський В. Нові матеріали дослідження Чортківського замку XVII ст. // Жовківські читання 2015: Збірник статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – Львів: Растр-7, 2015 – с. 152-163
2. Добрянський В. До етимології походження назви міста Чорткова // Голос народу. – № 45 від 19 листопада 2018 року. – С. 7.
3. Етимологічний словник української мови в 7 т. - т. 6: У-Я. – Київ: Наукова думка, 2012. –508 с.
4. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский фонд. – Вып. 4. – Москва: Наука, 1977. – 227 с.

5. Історико-мемуарний збірник Чорківської округи: повіти Чортків, Копичинці, Борщів. Заліщики. – Нью Йорк – Париж – Сідней, 1974. – 923 с.
6. Коструба Т. Матеріали до історії міста Чорткова //Записки НТШ. – Львів, 1929. – т. 150.
7. Коструба Т. Чи «Теркова» Са' Деддіна – Чортків //Записки НТШ. – Львів, 1933. – т. 153. – С. 150–153.
8. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924. – 226 с.
9. Купчинський О.А. Питання генезису географічних назв на - ічч //Середні віки на Україні.– Київ: Наукова думка, 1973. – Вип. 2.
10. Рудницький С. Руські землі Польської Корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони //Записки НТШ. – Львів, 1889. – т. 32-33. – С. 1–54.
11. Словник староукраїнської мови в 2 т. - Т.2: Н-Ф. – Київ: Наукова думка, 1978.– 592 с.
12. Йосифінська і Францисканська метрика. – Київ: Наукова думка, 1965. – 356 с.
13. Худаш М. Українські Карпатські прикарпатські назви населених пунктів. – Київ: Наукова думка, 1995 – 362 с.
14. Aftanazi R. Dzieje rezydencji w dawnych kresach Rzeczypospolitej. - T. 7: Województwo ruskie, ziemia halicka i lwowska. – Wrocław, 1995. – 644 s.
15. Baracz S. Rys dziejów zakonów zakonów w Polsce. – Lwow, 1861. – 562 s.
16. Ostrowski J. Kosciol p.w. sw. Stanislawabiskupa i meczennika oraz klasztor dominikanow w Czortkowie //Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. –Т. 17. – Krakow, 2009. – s. 87-11
17. Sekowski J. J. Collektanea z dziejow tureckich przery do historii polskiej –Warszawa, [б. в.], 1824. – т. 1. – s. 244.